

नागार्जूनचा शुन्यवाद : एक मूल्यांकन

*डॉ. भारत वालोद्रे ,

* तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, नबीरा महाविद्यालय, काटोल

बौद्ध तत्त्वज्ञानातील महान आचार्य नागार्जून हे माध्यमिक संप्रदायाचे प्रसिद्ध विद्वान होते. ते संस्कृत भाषेचे गाढे अभ्यासक होते. आचार्य नागार्जूनाला कनिष्क तसेच अश्वघोष यांचे समकालीन मानले जाते. ते खगोलशास्त्र आयुर्वेद, ज्योतिष्य, तंत्र—मंत्र तसेच रसायनशास्त्र अशा विविध विषयात पारंगत होते. त्यांचा 'माध्यमिककारिका' हा प्रसिद्ध ग्रंथ मानला जातो.

नागार्जूनांनी बौद्ध तत्त्वज्ञानात 'शून्यवाद' या नवीन सिद्धांताची भर घातली, हि 'शून्या'ची संकल्पना गणितामध्ये ही सांगितली जाते. 'शून्य' याला गोबेट्स व ब्रह्मगुप्त या गणिततज्ञाने ६२८ ई. मध्ये परिभाषित केले. पुढे शून्यवादाची चर्चा फ्रेडरिक हेनरिक जैकोबी (१७४३—१८—१९ ई) यांनी केली. परंतु गणितात होणारी '०' ची चर्चा आणि तत्त्वज्ञानात होणारी तात्त्विक चर्चा यात भेद आहे. तथागत बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानात प्रतित्य समुत्पाद व क्षणिकावादाची चर्चा बुद्ध काळात झालेली आढळून येते. प्रतित्यसमुत्पादाचा सिद्धांत तसेच क्षणिकावादाचा सिद्धांत स्वतः बुद्धानी प्रस्तुत केलेला आहे. पुढे याच सिद्धांताला आधार बनवून नागार्जूनांनी शून्यवाद प्रस्तुत केला. ही संकल्पना जरी नवीन वाटत असली तरी ती बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा आधार आहे हे नाकारता येत नाही.

नागार्जूनांनी सत्याचे दोन भाग कल्पिलेत (१) संवृत्ती सत्य व (२) परमार्थ सत्य हे दोन्ही सत्य त्यांच्या दृष्टीने शून्य आहे. परंतु शंकाराचार्यांनी संपूर्ण जगाला मिथ्या मानले. त्यांनी सत्तेचे तीन प्रकार सांगितलेत प्रतिभासिक, व्यवहारिक व पारमार्थिक यापैकी त्यांनी ब्रह्माच्या सत्तेलाच एकमेव मानले. आणि संपूर्ण जगाला मिथ्या ठरविले. हा सिद्धांत बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी जुळणारा नाही ज्यामुळे त्यांना प्रच्छन्न बौद्ध म्हणने संयुक्तिक होणार नाही.

नागार्जूनांचा शून्यवाद हा पूर्णतः वेगळा आहे हे यातून मला सुचवायचे आहे. या शोध निबंधातून ऐवढेच सांगायचे आहे कि, जरी नागार्जूनांचा विदर्भात उहापोह दिसून येत असला तरी नागार्जूनांची तंत्र—मंत्र, ज्योतिष्य तसेच आयुर्वेद आणि रसायन इत्यादी विषयात त्यांची भरीव कामगिरी राहिलेली आहे. परंतु त्यांच्या विपरीत परिणाम ही जाणवतो. आजही नेपाळ, तिबेट, चिन या देशात तंत्रज्ञान, मंत्रज्ञान, ज्योतिषज्ञान याचा प्रभाव असलेला दिसून येते. यावर नव्याने विचार करण्याची गरज आहे.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

बौद्ध तत्वज्ञानातील महायान संप्रदायाने संपूर्ण विश्वात विशाल रूप धारण केल्याचे आढळते. या महायान संप्रदायाला माध्यमिक संप्रदाय म्हणूनही ओळखले जाते. माध्यमिक संप्रदायात संपूर्ण जगात ख्याती असलेले आचार्य नागार्जून यांनी शुन्यवाद प्रस्तुत केला. यांचा जन्म मध्य प्रदेशातील बेरार प्रदेशात झाला. आचार्य नागार्जूनांचा कालवधी दुसऱ्या शतकातील १९६–१९७ ई. असा सांगितला जातो. चिनी यात्री ह्यानत्संग यांच्या चिनी ग्रंथातील विवेचना व्यन त्यांचा जन्म विदर्भ देशात (बेरार) झाल्याचा उल्लेख मिळतो. याचा पुरावा कुमार जीवने अनुवाद केलेल्या ‘ताओ ते चिंग’ या ग्रंथात आढळतो. राजा गौतमीपुत्र यज्ञश्री यांना लिहिलेल्या (१६६–१९६ई) पत्रात ‘आर्य नागार्जून बोधिसत्व सुहल्लेख’ या उपदेशात्मक पत्रात आढळतो.

आचार्य नागार्जून वंशाने ब्राह्मण होते. ते भाषेचे गाढे अभ्यास होते. नंतर ते बौद्ध तत्वज्ञानाकडे आकर्षित होऊन त्यांनी बौद्ध धर्माचा प्रसार–प्रचार केला. आचार्य नागार्जूनांना कनिष्क आणि अश्वघोषाचे समकालीन समजले जाते. आचार्य नागार्जूनांनी आयुर्वेद, खगोलशास्त्र, ज्योतिषविद्या, तंत्रज्ञान, मंत्रज्ञान तसेच रसायनशास्त्र अशा विविध शास्त्रात ते पारंगत होते. याशिवाय कालाजादू, जादू टोना, अंधारतंत्र यांचाही त्यांचा अभ्यास होता.

आचार्य नागार्जून हे माध्यमिक संप्रदायाचे संस्थापक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी लिहिलेल्या ‘माध्यमिककारिका’ हा ग्रंथ अधिक प्रसिद्ध झाला. याशिवाय त्यांनी (१) प्रमाण विघटन (२) उपाय कौशल्य हृदयशास्त्र (३) विग्रह व्यावर्तनी (४) युक्तिषष्टिका (५) सुल्लेख (६) चतुःस्तव हे त्यांचे गाजलेले ग्रंथ आहेत. या व्यतिरिक्त त्यांनी जवळ–जवळ विस ग्रंथांची रचना केलेली आहे. या वरून नागार्जून हे महायान संप्रदायचे विद्वान व प्रमुख आचार्य होते.

बौद्ध तत्वज्ञानात त्यांचा गाजलेला वाद म्हणजे ‘शुन्यवाद’ होय. नागार्जूनानुसार मूलतत्त्व शुन्य व्यतिरिक्त दुसरे काहीही नाही. त्यांच्या मते शुन्य काही निषेधात्मक वस्तू नव्हे. कोणत्याही पदार्थाच्या स्वरूपाचे निर्णय करण्याकरीता चार कोटीचा प्रयोग शक्य आहे. ते म्हणजे (१) अस्ति (विद्यमान असणे) (२) नास्ति (विद्यमान नसणे) (३) तदुभय (एकाच वेळी अस्ति–नास्ति दोन्ही) (४) नोभयम (अस्ति–नास्ति निषेध) या संदर्भात नागार्जून म्हणतात कि, परमार्थ ह्या चारही कोटी (श्रेणी) पासून मुक्त असतो. म्हणून नागार्जून अशा प्रकारच्या सत्याला ‘शुन्य’ शब्दांनी संबोधितात. अशाच प्रकारचा विचार जैनांनी ज्ञानाच्या संदर्भात प्रस्तुत केला. जो स्यादवाद या नावांनी ओळखला जातो.

नागार्जूनच्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास –

न सत् नासत् न सदसत् न चाज्युनुभया त्मकम्।

चतुष्कोटि विनिर्मुक्त तेत्वं माध्यमिका बिदुं॥

नागार्जून म्हणतात कि, ज्याच्या आधारे पदार्थाचे विश्लेषण करित करित तो केवळ शुन्य स्वरूपच टिकतो या तर्काच्या आधारे त्यांनी द्रव्य, गती, जाती, काल संसर्ग, आत्मा इत्यादी तत्वांचे त्यांनी मार्मिक असे विवेचन केले आहे. नागार्जून सत्याचे दोन प्रकार करतात. (१) संवृत्ति सत्य आणि (२) पारमार्थिक सत्य. संवृत्ती सत्य म्हणजे व्यवहारिक सत्य होय. संवृत्ती सत्याचा अर्थ अविद्या असाही केला जातो. याला शंकराचार्यांनी माया, भ्रम, मित्था असे म्हटले आहे.

शंकराचार्यांनी सत्यतेच्या तीन पातळ्या सांगितल्या त्या म्हणजे, (१) व्यवहारिक सत्ता (२) प्रातिभासिक सत्ता (३) पारमार्थिक सत्ता याला सत्तात्रयाचा सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो. वरील तीन सत्तांपैकी पारमार्थिक सत्ताच त्यांनी सत्य मानली. ज्याला ते ब्रह्माची सत्ता संबोधितात. वेदांत दर्शन व्यावहारिक सत्येला मित्था ठरवितो. परंतु नागार्जुनांनी सत्यतेच्या दोनच पातळ्या सांगितल्या ह्या दोनही सत्ता त्यांच्या मते शुन्यच ठरतात.

त्यांचे असे मत आहे कि, प्रत्येक वस्तू 'शुन्य' आहे. ते म्हणतात सत्याचे दोनच रूप आहेत एक संवृत्ती सत्य आणि दुसरे परमार्थ सत्य. संवृत्ती सत्याचा अनुभव येतो. जे दिसून पडते आणि परमार्थ सत्य ते आहे की जे दिसून पडत नाही. जे अनुभवास येत नाही पण त्याचे खरे स्वरूप दिसून पडते. पण त्याचे दिसून पडनेच असत्य आहे. आपण जे काही पाहतो ते सर्व शुन्य आहे. तरीपण व्यवहारिक बदलत्या अनुभवाला सत्य मानावे लागते. पण अंतिमतः ते शुन्यच ठरते.

अशाच प्रकारचा विचार गार्जिअन्स (ख्रि.पू.४८३) यांनी प्रस्तुत केलेला आहे. ते शुन्यवादाचे समर्थक होते. ज्यांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन प्रोटागोरसच्या अगदी उलट होता. गार्जिअसने सत्चे अस्तित्व मान्य केले नाही. त्यांनी इलियाटिक संप्रदायाचा 'सत्' विषयक सिद्धांत खोडून काढला. त्यांच्या मते (१) सत् अस्तित्वात नाही (२) जर सत् असेल तर ते ज्ञेय नाही (३) जर सत् ज्ञेय असेल तर त्याचे ज्ञान दुसऱ्या देता येत नाही. गार्जिअस म्हणतो Being हे Non-Being पेक्षा वेगळे नाही. त्याचा अस्तित्वाशी अर्थ असतो असे म्हणता येत नाही. दुसरे असे कि, Non-Being is असे जरी काही क्षणाकरीता मान्य केले तरी त्या मान्यते पासून ठमपदह पे छवज असा निष्कर्ष प्राप्त होत नाही. गार्जिअसने तत्ववेत्यांची परस्पर विरोधी मते प्रतिपक्षा समोर ठेवून सत् अस्तित्वात नाही हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

नागार्जून म्हणतात कि, सत्चे ज्ञान होणे शक्य नाही. कारण ते ज्ञान इंद्रिय संवेदनाने मिळू शकत नाही. तसेच सत्चे ज्ञान दुसऱ्यांना देता येत नाही. जर सत्चे ज्ञान ज्ञेय असेल तर त्याचे ज्ञान दुसऱ्यांना देता

यायला पाहिजे. पण तसे अनुभवास येत नाही. गार्जिअस म्हणतो कि, सत् प्रमाणे असत् ही सत् होते तसेच असत् प्रमाणे सत्ही होते म्हणजे सर्व शुन्यमय ठरते. या भूमिकेला गार्जिअसने शुन्यवाद म्हणून संबोधिले.

या संदर्भात गोबेट्स असे म्हणतो कि, भारतीय खगोलशास्त्रज्ञ आणि गणितज्ञ असलेले ब्रह्मगुप्ताने (६२८ ई.) 'शून्य' एक अंक आहे ज्याला '०' हे प्रणिक आहे गणितात याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. शुन्यवादाची चर्चा फ्रेडरिक हेनरिक जैकोबी (१७४३—१८१९ ई.) यांनीही केली. याची चर्चा १९व्या शतकातील रूस मधील जार अलेक्जेंडर यांच्या शासनकाळात झालेली आहे.

पाश्चात्य तत्वज्ञ हिरेक्लिट् यांनीही अंतिम सत्ता स्थिर असल्याचे नाकारले. त्यांच्या मते सर्व वस्तू परिवर्तनीय आहे. स्थिर असे काहीही नाही. असाच विचार प्राचीन काळातील बौद्ध तत्वज्ञानात मिळतो. विश्वातील सर्व वस्तू परिवर्तनशिल आहेत सर्व क्षणिक आहेत. अशा प्रकारे विचार तथागत बुद्धांनी ई.सना पूर्वी (५६३—४८२) प्रस्तुत केला.

भगवान बुद्धाने शाश्वत आणि उच्छेद, सत् आणि असत्, भाव आणि अभाव यांच्या मधील कार्यकारण भाव उपदेशित केला. बौद्ध परंपरेत याला 'प्रतित्यसमुत्पाद' नावाने ओळखले जाते. बुद्धांनी प्रतित्यसमुत्पाद या सिद्धांताचे तात्विक विश्लेषण करून संपूर्ण जगाला सापेक्ष म्हणून विश्लेषित केले. जगाला त्यांनी सापेक्ष, फलतः अनुत्पन्न, निःस्वभाव व स्वभावशून्य असे संबोधिले. नागार्जुनांनी त्याला शास्त्रीय दृष्टिने 'शून्यतेचा सिद्धांत' म्हणून प्रस्तुत केले.

बुद्धाने प्रतित्यसमुत्पाद सिद्धांतावरून व्यादशनिदानाचा सिद्धांत प्रतिपादित केला. ज्याला जरा—मरण म्हणून ओळखले जाते. यात एक तत्व दुसऱ्या तत्वावर अवलंबून असते. एका तत्वातून दुसरे तत्व उत्पन्न होते. हे असेल तर हे घडेल. कारण असेल तर कार्य घडेल. कारणाशिवाय कोणत्याही कार्याची उत्पत्ती होऊ शकत नाही. असे कारण विशेष असते. विशेषकारणांपासून विशेष कार्य घडते. एकाच कारणापासून सर्व ठिकाणचे कार्य घडून येऊ शकते नाही आणि ते ही कारण असेल तरच कार्य घडेल. कारणाशिवाय कोणतेही कार्य घडूच शकत नाही. या बुद्धांच्या प्रतित्यसमुत्पाद (कार्यकारणवाद) या सिद्धांताच्या आधार बनवून नागार्जुनांनी शुन्यवादाची रचना केली. हे यातून लक्षात घेतले पाहिजे.

नागार्जुनचा शुन्यवादाचा सिद्धांत संपूर्ण विश्वाला शून्य संबोधितो. त्यांनी विश्वातील सर्व पदार्थांला सत्ताहिन मानले आहे. सर्व क्षणिक, सर्व नाशिवंत मानले. त्यांच्यामते ज्ञेय आणि ज्ञान दोन्ही काल्पनिक आहेत. सर्व शुन्य आहे. प्रस्तुत अर्थ, बुद्धाद्वारे प्राचीन काळात सांगितला गेला. बुद्धाचे उपदेश व्यावहारिक आणि सत्याचा आधारावर होते. याचेच सुत पकडून नागार्जुनांनीही व्यावहारिक सत्याची उपेक्षा केली नाही. याची त्यांना जाणीव होती. व्यवहाराशिवाय, व्यावहारिक सत्याच्या आधाराशिवाय

परमार्थाचा उपदेश सत्य राहू शकत नाही. परमार्थ प्राप्तीच्या अभावात निर्वाण मिळू शकत नाही. अशी नागार्जुनाची मान्यता होती. मानवाची बुद्धि व्यवहारात इतकी आसक्त आहे कि, ज्याला परमार्थ पथावर आणण्याकरीता व्यवहाराला दुर्लक्षित करता येत नाही.

बौद्ध मतानुसार विश्वाचा स्वतःचा असा कोणता वास्तविक स्वभाव नाही, सर्व विश्व स्वभाव शुन्य आहे. नागार्जुनांचाही शुन्यवाद एक प्रकारचा सापेक्षवादच आहे. त्यांनीही विश्वाला अनित्य संबोधिल्यामुळे त्यांचा हा शुन्यवाद 'सर्वविनाशवाद' ठरतो.

तथागत बुद्धाचा कार्य—कारणतेच्या सिद्धांतावर विश्वास होता. जो विज्ञानांनीही स्वीकारला आहे. म्हणूनच बुद्धाला विज्ञानवादी म्हणूनही संबोधिले जाते. विश्वातील सर्व पदार्थ अनित्य आहेत, सर्व क्षणिक आहेत सर्वम् क्षणिकम् हा बुद्धाचा दृष्टिकोन होता. सर्व दुःखम् हा बुद्धाचा मुख्य सिद्धांत होता. हे दुःख नाहिसे कसे होईल यावर त्यांनी आर्य अष्टांग मार्ग सुचविला. हा सिद्धांत ही कारण—कार्यावर अवलंबून आहे. कोणतेही कार्य विना कारणाशिवाय घडू शकत नाही. कोणतेही कार्य आपल्या कारणाहून अधिक राहू शकत नाही. हाच बुद्धाचा प्रतित्यसमुत्पाद आहे. याशिवाय बुद्धाचा मार्ग मध्यम मार्ग म्हणून ओळखला जातो. बुद्ध म्हणतात घोर तपस्या करणे ही व्यर्थ तसेच अतीभोगविलास करणे ही व्यर्थ आहे. यातला मधला, मध्यम मार्ग निवडणे खरे सार्थकी जीवन आहे.

तथागत बुद्ध म्हणतात सर्व परिवर्तनीय, परिवर्तनशिल आहे. पंच स्कंध मिळून चैतन्य बनते. आत्मा नावाचा नित्य तत्व नाही. आत्म्याचे कोणते स्वरूप नाही. याचा अर्थ आत्मा शुन्य आहे.

हजारो वर्षांपासून ईश्वर, आत्मा यावर प्रश्न उपस्थित केले जातात. ज्यावर बुद्ध मौन, शांत राहिलेत. त्यांना विचारलेल्या दहा प्रश्नाविषयी अव्यक्त राहिले. कारण अशा प्रश्नाविषयी मनुष्य शेवटी शांषकच राहतो. म्हणून बुद्धांनी असे प्रश्न व्याकृत केले नाही. बुद्ध म्हणतो पाच स्कंध मिळूनच चैतन्य बनले आहे. स्कंध ही बदलातात आणि चैतन्य ही बदलते. त्यामुळे नागार्जुनांच्या भाषेत शुन्यमय ठरते. परंतु जैनांनी मात्र आत्मतत्व मानले. याला ते पुद्गल म्हणून संबोधितात. नागार्जून अशा प्रकारच्या ज्ञानाला भ्रमात्मक ज्ञान समजतात.

नागार्जूननुसार संवृत्ती ज्ञान हे अज्ञान आहे. वेदांती त्याला अध्यास किंवा माया म्हटले आहेत. नागार्जून हे ज्ञान भ्रमात्मक ज्ञान संबोधितो. संवृत्तीभाव सत्य ही शुन्य आहे. तृष्णेचे शुन्य होणे म्हणजे परमार्थ ज्ञान होय. यालाच निर्वाण म्हटले जाते. बुद्धा प्रमाणेच नागार्जून आत्म्याला नित्य म्हणून स्वीकार करीत नाही. त्यांच्या मते कोणताही स्थिर आत्मा नाही. स्वतंत्र असे नित्य कोणते तत्व नाही. सर्व वस्तु कोणापासून रिकाम्या असतात. त्या परिस्थितीनुसार विद्यमान असतात. परिवर्तनशिल स्वरूपामागे कोणतेही शाश्वत सत्य नाही. निर्वाण सुद्धा असित्वाच्या बदलत्या स्वरूपाहून स्वतंत्र नाही. ज्या व्यक्तीने

ज्ञानात पूर्णत्व प्राप्त केले. त्याला निर्वाणचे अस्तित्वही परिवर्तनशील प्रवाहाच्या सोबत असते. ही पूर्णतः दुसऱ्या पूर्णतेला रूपांतरीत करित असते. नागार्जुनांनी विवेक तसेच करूणेल्या वेगळे केले नाही. याचे विश्लेषण करण्याकरीताच त्यांनी तात्विक शास्त्रार्थ केला.

अंतिम तत्वाचे विश्लेषण करते अशक्य आहे. ज्याला इतर ईश्वर, परमात्मा म्हणतात त्याचे विश्लेषण करण्यास प्रवृत्त केले जाते. त्या ईश्वराचे अस्तित्व शुन्य आहे. आपले ज्ञान त्याचे विश्लेषण करण्यास असमर्थ आहे. त्यामुळे त्याचे विश्लेषण करणे अशक्य आहे. ज्या ईश्वराला कारण म्हणून स्वीकारले जाते आणि त्याचा संबंध विश्वातील विविध कार्यांशी जोडला जातो असा संबंध सिद्ध होणे अशक्य आहे. जसा वस्तूचा संबंध निश्चित असतो. तसा ईश्वराचा व जगाचा संबंध निश्चित नाही. अशा संबंधाने विश्लेषण करणे अशक्य आहे. नागार्जून म्हणतात. अशा संबंधाला शुन्य म्हणता येईल. अशा संबंधाचे तार्किकीय विश्लेषण करण्यास शब्दाचा अभाव असतो. याला वेदांती अर्निवचनीय म्हणतात ज्याला शब्दात व्यक्त करता येत नाही. म्हणून याला नागार्जून शुन्य संबोधितो.

नागार्जून म्हणतात कि, भाषेद्वारे ज्ञान अभिव्यक्त होत असते. परंतु भाषेचे रूप व प्रारूप, वस्तूचे रूप व प्रारूप कितीतरी जास्त सत्य असते. क्षणात वस्तूचे विशेष होऊन जाणेच त्या वस्तूचा धर्म आहे. परंतु भाषा आपली अभिव्यक्ती कायम ठेवते. दुसऱ्या शब्दात भाषा शाश्वत असते पण वस्तू क्षणिक असते. परंतु आपली समज अथवा जाणीव नेहमी भाषा, वस्तूचा आकार अथवा बुद्धिचा कोटीत कटीबद्ध होते. आपण बुद्धिच्या कोटीला वस्तूच्या स्वभावाशी किंवा वास्तवतेशी जोडून त्याकडे पाहतो. बौद्ध तत्वज्ञानानुसार संसारातील जड पदार्थांचा वस्तूचा स्वतःचा वास्तविक धर्म नाही. संपूर्ण संसार स्वभावशुन्य आहे.

विश्ववातील कोणतीही वस्तू भाषा, आकार त्याच्या कोटीच्या प्रकारात बद्ध होत नसून संपूर्ण विश्व स्वतः भाषेपासून पूर्णतः स्वतंत्र आहे. परंतु त्याला आपण शारीरिक मानसिक तसेच सामाजिक गोष्टीशी आपल्या पूर्वाग्रहाने जोडतो. नागार्जून म्हणतो कि, जेव्हा मी कोणत्याही क्षणी जगातील वस्तुंवर दृष्टिक्षेप टाकतो तेव्हा अमर्यादित विश्रांत अवस्थेत लीन असल्याचे पाहतो. याचा अर्थ संसार अथवा प्रकृती एका खोल अवस्थेत (शुन्यात) लीन आहे.

नागार्जून म्हणतात, विश्वातील कोणतीही वस्तू आपल्या ज्ञानाशी कटीबद्ध नाही. परंतु आपल्या पूर्वाग्रहाने त्या वस्तूला कटीबद्ध करित असतो. तिला आपण मर्यादित करित असतो. हे बंदिस्त ज्ञान विश्वाला संकुचित करते. अशा संकुचित ज्ञानाला मुक्ती देण्याचे काम 'प्रज्ञा' करित असते. शुन्यवाद अशा ज्ञानापासून मुक्त असतो. असे ज्ञान व्यक्त करणाऱ्या नागार्जूनाला भारताचे आईस्टाईन मानले जाते.

'शुन्यता' हा नागार्जूनच्या तत्वज्ञानाचा आधारभूत सिद्धांत आहे. साधारणपणे 'शुन्य' याचा अर्थ असत्

अथवा अभाव असा घेतला जातो. वैशेषिकांनी 'अभाव' पदार्थाची अशीच व्याख्या केली. लोक व्हवहारात शुन्याचा प्रचलित अर्थ संपूर्ण सत्तेचा निषेध अथवा अभाव असा केला जातो. परंतु नागार्जुनांनी 'शून्य' याचा अर्थ निःस्वभाव, स्वभाव शुन्य असा केला. वास्तविक पाहता नागार्जुनांनी विश्वातील सतत परिवर्तनाला सत्य म्हणून घोषित केले आहे. विश्वातील कोणतेही तत्व परंपरावादी सत्य म्हणून सांगतात पण ते सत्य म्हणून ठरू शकत नाही. नागार्जुननुसार विश्वातील प्रत्येक वस्तू सतत परिवर्तनशील असते. तिचा विनाश होत असतो. कोणत्याही वस्तूचे भाषाबद्ध ज्ञान त्या वस्तूच्या बदलत्या स्वरूपाचे ज्ञान असते. ते ज्ञान कदापिही सत्य ठरू शकत नाही. अशा बदलत्या स्थितीची केवळ संभावना व्यक्त केली जाऊ शकते. सर्व वस्तू परमाणून स्तरावर निर्मित होतात व नष्टही होतात. असाच परमाणूवाद ग्रीकांनी व वैज्ञानिकांनीही मांडला. जर्मन वैज्ञानिक हाइजन बर्ग असे म्हणतो कि, परमाणूच्या केंद्रस्थानी असलेला अणूच्या योग्य स्थितीचा शोध घेणे अशक्य आहे. केवळ आपण त्याविषयी त्याच्या शक्यतेविषयी चर्चा करू शकतो. अशा तात्त्विक मूल्यांना आपण नविन व्यवस्थेत परीभाषित करित आलेलो आहोत.

उपनिषद, बौद्ध तत्वज्ञान अथवा नागार्जुनांच्या चिंतनात शुन्यता शब्द ज्या अर्थाने प्रयुक्त झाला. ज्याला आपण 'शून्य' म्हणजे रिकामा, खाली असे समजतो पण असा अर्थ तत्वज्ञानाच्या क्षेत्रात विचारात घेतला जात नाही. दोन पदार्थातील किंवा वस्तूतील अंतर म्हणजे विज्ञानाच्या भाषेत शुन्य म्हणता येईल. कारण—कार्या मधील अंतर म्हणजे शुन्य म्हणता येईल ज्याची गणना होणे शक्य नाही. जे Uncountable असते. जसे दुधाचा अंत होणे व दहयाची सुरुवात होते यातील मधले अंतर म्हणजे नागार्जुनाचे शुन्य होय. दिवसा नंतर रात्र येणे म्हणजे शुन्य म्हणता येईल. लोकसभा, विधानसभेतील शुन्यकाळातील चर्चा ज्याची गणना केली जात नाही.

नागार्जून ब्राह्मण धर्मात जन्मल्यामुळे त्यांचा संस्कृत भाषेचा तसेच त्यांच्या संस्कृतीचा असलेला प्रभाव नाकारता येत नाही. ते बौद्ध आचार्यांतील नागसेन म्हणता येईल. चिन विद्वान शेर बात्सकी आपल्या (१९२७ ई) ग्रंथात असे नमुद केले कि, नागार्जुनाची गणना विश्वातील मोठ—मोठया तत्वचिंतकात करायला पाहिजे.

ही गोष्ट निर्विवाद सत्य आहे यात दुमत नाही. विदर्भात जो बौद्ध तत्वज्ञानाचा उहापोह (बोलबाला) आहे याचे श्रेय नागार्जुनांना देता येईल. नागार्जुनांच्या तात्त्विक मताचे खंडन करण्यासाठीच शंकराचार्याला वेदांत दर्शनाची स्थापना करावी लागली. म्हणून त्याला प्रच्छन्न बौद्ध म्हणून संबोधिले जाते. कारण त्यांनी माध्यमिककारिकेचा अभ्यास करून शंकराचार्यांनी वेदांत दर्शन प्रस्तुत केले. नागार्जुनांनी पाली भाषा सोडून त्यांनी अधिकतम ग्रंथ लेखन संस्कृत मध्ये केले आहे. विशेषतः तत्तमिमांसा, ज्ञानमिमांसा

यावर जास्त लेखन कार्य केले. त्यांची बुद्ध नीतीवर अधिक चर्चा आढळत नाही. त्यांनी बौद्ध मताचे विभाजन केल्याचे आढळून येते. कारण शुन्यवादी मतांचा त्रिपिटकामध्ये उल्लेख नाही.

शिवाय नागार्जून हे तंत्रज्ञान, मंत्रज्ञान, ज्योतिषशास्त्र यात पारंगत असल्यामुळे ह्या गोष्टी त्यांनी बुद्ध तत्वज्ञानात घुसडविल्या ज्याचा प्रभाव आजही नेपाळ, चिन, तिबेट मधील असलेल्या बौद्ध भिक्षुंवर दिसून येतो. बुद्धाला ते अवलोकिश्वराची उपमा देतात. अवतारवादाची स्थापना त्यांनी आपल्या तत्वज्ञानात केली. 'लामा' ही संकल्पना त्यातूनच निर्माण झाली आहे. पवित्र म्हणून लाल तागा समजतात तर १९५६ नंतर बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतलेला समाज पांढरा तागा पवित्र समजतात. हा संभ्रम दूर सारून त्यांच्यात समन्वय साधण्याची गरज आहे.

याशिवाय लाफिंग बुद्धा हा अलिकडे धर्मातरीत बौद्धांच्या घरा—घरात पोहचत आहे. त्याला धनसंपत्तीचे, वैभवाचे प्रतिक समजले जाते. जे साँचीच्या स्तूपातील प्रतिक आहे. जे चिन ने त्याचे व्यवसायीकरण केले. ते परत भारतात विक्रीसाठी आणले जातात. बुद्धाला लाफिंग बुद्ध संबोधने उचित होणार नाही. कारण बुद्धांनी आपले संपूर्ण आयुष्य लोकांचे दुःख निवारण करण्यात घालविले आहे. यासाठी त्यांनी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग केला. तेव्हा त्यांना लाफिंग बुद्धा संबोधने संयुक्त ठरणार नाही. हे आज समजून घेण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष:

१. भगवान बुद्धा तात्विक प्रश्नांविषयी रूची नव्हती तर लोकांचा संभ्रम दुर करण्याकरीता यावर भर दिला.
२. प्रतित्यसमुत्पादचा मुळ बुद्धांच्या तात्विक सिद्धांताला आधार बनवून नागार्जुनांचे शुन्यवाद प्रस्तुत केला.
३. नागार्जुनांनी शुन्यवाद सिद्धांच्या आधारे विरोधकांच्या पूर्वाग्रही मतांचे खंडन केले.
४. विदर्भात जो बौद्ध धर्माचा उहापोह दिसतो याचे श्रेय आचार्य नागार्जुनांना जाते.
५. नागार्जुनांच्या तंत्रज्ञान, मंत्रज्ञान, ज्योतिषयज्ञान यांचा प्रभाव आजही नेपाळ, तिबेट, चिन या देशात दिसून येतो.

संदर्भ:

- धर्मकिती डॉ. (२००३), महान बौद्ध दार्शनिक, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली—६३
- बंदिष्टये डॉ. डी.डी. (२००३) भारतीय दार्शनिक निबंध मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, भोपाल
- जाटव, डॉ.डी. आर. (२००४) प्रमुख पाश्चात्य दार्शनिक
- शोराबात्स्की एफ.टी. (अनु.) राय रामकुमार बौद्ध—न्याय, चोखम्बा विद्या भवन, वाराणसी—०१

Original Research Article

- सांक्रुत्यायन राहुल (२०००) दर्शन दिग्दर्शन, किताब महल
- उपाध्याय भरतसिंह (१९९६) बौद्ध तथा अन्य भारतीय दर्शन— भाग १ व २, मोतीलाल बनारसीदास प्रा.लि. नई दिल्ली
- देव आचार्य नरेन्द्र (२००१) बौद्ध धर्म दर्शन, मोतीलाल बनारसीदास प्रा.लि.
- जोशी, ग.ना. (१९७५) पाश्चात्य तत्वज्ञानाचा इतिहास
- विकिपिडिया

Cite This Article:

*डॉ. भारत वालोद्रे (2022) नागर्जूनचा शुन्यवाद: एक मूल्यांकन, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 102-110.